

COVID-19 Pandemisinin Sosyal Yaşam ve Etik Düzlem Üzerine Etkileri: Bir Değerlendirme Çalışması

Effects of COVID-19 Pandemic on Social Life and Ethical Plane: An Evaluation Study

Öz

Dünya genelinde yaygın bir pandemi oluşturan COVID-19 salgını yaşamı ciddi anlamda tehdit etmeye devam etmektedir. Aslında beklenmeyen bir zamanda, Aralık 2019'da Çin'in Hubei eyaleti Wuhan kentinden başlayan bu hastalık hakkında var olan bilgiler her gün değişirken, hastalığın hızlı bulaşma şekli, hasta ve ölüm sayılarının sürekli artması sebebiyle var olan panik ve endişe bir tür korkuya dönüşmüş durumdadır. Makalemizi yazdığımız sırada geçen 4 ay içerisinde COVID-19 hakkında literatüre kazandırılan ve çoğunlukla bilimsel verilere dayandırılan makaleler, hastalık hakkında doğru bilgilendirilmenin sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu nedenle makalenin belirtilen amaca yönelik hazırlanmasına özen gösterilmiştir. Hastalığın farklı seyreden klinik prognozu, görüldüğü yaş grupları ve yayılışı dikkate alındığında; konunun sadece tıbbi boyutla sınırla kalmayacağı, sosyokültürel, etik ve ahlâk, hukuk, eğitim, turizm, ekonomi, tarım, halk sağlığı açısından olumsuz bazı etkileri olabileceği tahmin edilebilir. Çıkış noktası burası olan bu makalede, internet üzerinden doğruluk payı fazla olan haber kaynaklarına ve bilimsel literatüre dayalı olarak, COVID-19 pandemisinin sosyal yaşam ve etik düzlemi etkileyen olumsuzluklarını inceleyen ve değerlendiren bir içeriğe yer verilmiştir. Hastalığın ilk etki dalgasındaki durumunu özetleyen bu tür makalelerin COVID-19'un ortaya çıkardığı tıbbi ve sosyal sorunların doğru algılanacağına ve yeni çalışmalara kaynak teşkil edeceğine inanıyoruz.

Anahtar Sözcükler: COVID-19, pandemi, sosyal yaşam, etik, öneriler

Abstract

COVID-19 has become a widespread pandemic across the world and continues to threaten life seriously. The disease emerged in December 2019, an unexpected time in fact, in Wuhan city in the Hubei province of China. The existing information on the disease is changing every day and the existing panic and anxiety arising from fast spread of the disease and constantly increasing number of deaths have turned into a kind of fear. The articles on COVID-19 that are mostly based on scientific data, which have been included in the literature within the last 4 months during which we wrote our article, have helped provide correct information on the disease. Therefore, care was taken in preparing the present article to ensure that it serves the same purpose. Taking into consideration the clinical prognosis of the disease that follows a different course, the age groups being affected and the way it spreads, it can be estimated that the issue will not remain limited to its medical dimension but may have some negative socio-cultural, ethical and moral, legal, educational, tourism-related, economical, agricultural, and public health impacts. With this starting point, this article includes a content that examines and evaluates the adversities of the COVID-19 pandemic affecting social life and ethical plane, based on the news sources on the Internet with a high rate of correctness and scientific literature. We believe that this type of articles summarizing the status of the disease at its first wave of impact will help perceive the medical and social problems caused by COVID-19 and will serve as a source for further studies.

Keywords: COVID-19, pandemic, social life, ethics, suggestions

Çağatay Üstün¹, Seçil Özçiftçi²

¹ Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

² Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi, İzmir, Türkiye

Geliş/Received : 17.04.2020
Kabul/Accepted : 24.04.2020

DOI: 10.21673/anoloklin.721864

Yazışma yazarı/Corresponding author
Seçil Özçiftçi

Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi,
İzmir, Türkiye
E-posta: ozciftciseccill@gmail.com

ORCID

Çağatay Üstün: 0000-0001-7834-6616
Seçil Özçiftçi: 0000-0002-7320-961X

GİRİŞ

Yeni ve Farklı Bir Hastalık

İlk kez Aralık 2019'da Çin'in Hubei eyaleti Wuhan kentinde, canlı hayvan pazarı olarak nitelendirilen Huanan Deniz Ürünleri ve Canlı Hayvan Toptan Satış Pazarı'ndan (Huanan Seafood and Live Animal Market) çıktığı düşünülen bir hastalık kısa bir süre içinde epidemik bir hal aldı. Yapılan araştırmalarda hastalığı geçiren bireylerin büyük çoğunluğunun bu pazarı ziyaret ettikleri ve burası ile teması olduğu saptandı. Bu pazarda kümes hayvanları, yarasa, dağ faresi ve yılan gibi hayvanların satıldığı bilinmekteydi. Başlangıçta salgının görüldüğü hastalardan 7 tanesinin durumu ciddiye, bir hasta yaşamını yitirmişti. Yaklaşık 9 gün içerisinde hekimler, bilim insanları ve epidemiyolojistlerden oluşan profesyonel bir ekip; bulaşıcı patojenlerle meydana gelen Severe Acute Respiratory Syndrome SARS-CoV; 2002, Middle East Respiratory Syndrome MERS-CoV; 2012, influenza kuş (H5N1 Avian Influenza) gribi adı verilen binlerce insanı öldüren solunum yolları hastalıklarına etken olan virüsleri, gelişen bu yeni tablodan dışlayarak, farklı bir hastalığın ortaya çıktığını, bunun da yeni Coronavirüs, COVID-19 şeklinde tanımlandığını duyurdular. Hastalığın ilk görüldüğü andaki olgu sayıları hakkında değişik kaynaklarda farklı yorumlar vardır. Bunlardan birine göre olgu sayısı 42 (1), diğer bir kaynağa göre olgu sayısı 41 (2) şeklindedir. Bu hastalardan Wuhan'dan Tayland'a seyahat edenler hariç, tümünün Çin vatandaşı olduğu bildirilmiş ve salgının yayılmasında bu kişilerin sorumlu olabileceği belirtilmiştir (3,4,5).

13 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü basın açıklamasında Genel Direktör Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus pandeminin yayılım hızının kısıtlanması için "Nerede olduğunuzu bilmediğiniz bir virüsle savaşılamazsınız. COVID-19 yayılım zincirini kırmak için tespit edin, izole edin, test edin ve tedavi edin! Bulduğumuz ve tedavi ettiğimiz her olgu hastalığın yayılımını kısıtlayacak." ifadesini kullanması (6) hastalığın bundan sonraki seyrinin izleyeceği yol hakkında bilgilendirici niteliktedir.

COVID-19 Hastalığının Oluşumuna İlişkin Bazı Hipotezler

Üst solunum yolları semptomlarıyla ortaya çıkan, ölüm potansiyeli yüksek, yeni COVID-19 hastalığının etkeni olan virüs ve bu virüsün oluşumu hakkında farklı hipotezler ileri sürülmüştür.

Bu hastalık yapıcı viral etken, bir insan coronavirüsü SARS-CoV-2 şeklinde hızla tanımlanmış, klinik tablosu ise coronavirüs hastalığı COVID-19 ismini almıştır. Virüsün zoonotik yapıda olduğu, muhtemel konak olan yarasalar ve pangolin isimli hayvanlardan insana geçtiği ileri sürülmüştür (7).

Bazı kaynaklara göre, SARS-CoV-2'nin laboratuvar ortamında yapay veya kasıtlı olarak üretildiğine dair bilgiler (8) gündemdeki yerini almasına rağmen, SARS-CoV-2'nin bu şekilde tasarlanmış bir coronavirüsten (CoV) kaynaklandığı iddiasını destekleyen güvenilir bir kanıt olmadığı belirtilmektedir (9).

Bu konuda Institute for Pure and Applied Knowledge CEO'su Dr. James Lyons-Weiler'in 3 Şubat 2020 tarihinde devam eden COVID-19 salgınından sorumlu yeni coronavirüsün (SARS-CoV-2), büyük olasılıkla laboratuvar rekombinasyonu ile oluşturulduğuna dair paylaşımlarına ait bulgular hakkında, bazı araştırmacılar tarafından bunun doğru olmadığına ve bu yeni virüsün laboratuvar koşullarında oluşturulmadığına ilişkin çalışma sonuçları yayınlandı (10).

Almanya'da 2012 yılında Robert Koch Enstitüsü ile Alman Federal Hükümeti'ne bağlı bazı kuruluşların katkısıyla hazırlanmış bir çalışmada salgın-pandemi ve risk analizi açısından yeni bir virüs patojenin hastalık yapmasına ilişkin bir rapor hazırlanmıştır. Alman Federal Meclisi 17. Parlamento dönemi içinde verilmiş olan bu risk analizi raporunun içeriğinde; SARS virüsüne çok yakın ve Modi-SARS olarak adlandırılmış ve doğal SARS-CoV ile aynı olan bir patojenin yayılma hızını konu alan bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Bu raporda etken sayesinde bulaşma yolunun damlacık şeklinde olduğu, enfekte olan insanlarda *kuru öksürük, ateş, nefes darlığı* semptomlarının görüleceği, radyografide *akciğer bulgularına* rastlanacağı, hastalarda *titreme, bulantı ve kas ağrıları* olabileceği belirtilmiştir. Risk analizi raporunu oluşturan senaryoda, hastalığın yaş gruplarına göre dağılım oranı *65 yaş ve üstü için %50* şeklindedir. Hastanın hastane bakımı ve *60 güne* kadar ilaçla tedavisi anlamında bir süreye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Olayın *küresel* anlamda gerçekleşeceği, hastalığın *Asya* üzerinden Şubat ayında başlayacağı, Almanya'da görülmemesinin *Nisan* ayında olabileceği üzerinde durulmuştur. Bu sorunla ilgili olarak resmi makamların iletişim halinde olması ve Federal Sağlık Bakanlığı ile koordineli bir şekilde çalışmaları gerektiği aktarılmaktadır (11,12).

Şu an için COVID-19'un nasıl ortaya çıktığına ilişkin ileri sürülen farklı hipotezler arasında, Alman Federal Meclisi Resmi Gazetesinde de yer alması sebebiyle, belli bir senaryo verisine dayandırılmış en somut kaynak bu rapor kabul edilebilir. Hiç şüphesiz bu hipotezlerin doğruluğunun bilimsel açıdan kesinleşmesi zamanla gerçekleşecektir.

COVID-19 virüs salgını ile ilgili yayınlanan medya raporlarına göre Çin'in Wuhan kentindeki ilk vakaların görülmesinin 17 Kasım 2019 tarihinde olduğu belirtilmektedir. Bu bilgilerin alınması, o dönemde SARS benzeri bu hastalığı ilk fark eden hekimlerin uyarılarının dikkate alınmamasından veya üstünün örtülmesinden kaynaklandığı sanılmaktadır. Verilere göre, bu kentte 20 Aralık 2019 tarihine kadar doğrulanmış 60 kadar olgudan bahsedilmektedir. Çin hükümetinin Dünya Sağlık Örgütü'ne verdiği resmi açıklamalar, doğrulanan ilk olgunun 8 Aralık 2019'da teşhis edildiği bildirilmektedir. Aralık ayının sonlarında bu yeni hastalık hakkında meslektaşlarına bilgi vermek isteyen hekimlerin kınandığına rastlanırken, hükümet yetkilileri 21 Ocak 2020 tarihine kadar *insandan insana bulaş* olduğunu açıkça kabul etmemişlerdir (13).

Çin'den yayılan yeni COVID-19 salgını hakkında bugün için kabul gören ve etik açıdan ikilem oluşturan diğer bir durum, ülke itibarının zedelenmesini önlemek için hastalıkla ilgili söylentilerin bastırıldığına ilişkin yaklaşımlardır. Hastalığın görülmesinden sonra özellikle sosyal medya sistemi üzerinden paylaşımların engellenmeye çalışılması, bu konuda duyarlı olunmasını isteyen kişilerin mesajlarının gerekli yerlere ulaşmaması ve bu sayede yeterli önlemin alınmasında gecikmeler yaşanması bunu kanıtlar niteliktedir. Bu nedenle bu yeni hastalıkta, *bilgi şeffaflığı* anlayışının kısıtlanmasının halkın panik olmasını önlemek için yapıldığına değerlendirilmelidir (14).

Bununla bağlantılı olarak, Çin'in Wuhan kentinde Aralık 2019'da görülen bu yeni hastalığı birkaç olguda fark ederek, meslektaşlarını SARS'a benzeyen bir virüs konusunda uyarın ve sonra COVID-19'dan 7 Şubat 2020'de vefat eden Wuhan Central Hastanesi'nde çalışan göz hekimi Dr. Li Wenliang'ın polis tarafından *yanlış yorum ve söylentileri yaymak* nedeniyle soruşturulması, bu hastalık hakkında olgu paylaşımı yapmak isteyen bir hekimin engellenmesine yönelik bir örnek olarak hatırlanmaktadır (15).

Tarihsel Süreçte Görülen Bazı Büyük Pandemi-ler

Tarihsel açıdan salgın hastalıkların oluşturduğu bazı büyük pandemilere bakıldığında bunlar arasında; 1347-1351'de etkin olan bubonik veba (kara ölüm) salgını (Bu salgının Avrupa nüfusunun tahmini olarak %30 ila 50'sini yok ettiğine değerlendirilmektedir), 1520'de görülen Çiçek hastalığı, 1918-1919'da etkin olan İspanyol gribi (Dünya nüfusunun 1/3'nün bu hastalığa yakalandığı ve yaklaşık 50 milyon insanın öldüğü tahmin edilmektedir), 1981'de başlayan ve halen devam etmekte olan HIV/AIDS, 2002-2003'de görülen SARS, 2009-2010'da görülen Swine Influenza Virus (SIV/H1N1), 2012'de görülen MERS, 2014-2016'da görülen Ebola yer almaktadır. 2019 Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde başlayarak dünya geneline yayılan ve makale hazırlandığı sırada halen devam eden COVID-19 pandemisi ise, salgın hastalıklar tarihindeki son etkin hastalık olarak etkisini sürdürmektedir (16,17).

COVID-19 Pandemisinin Olağan Seyri ve Olası Sonuçları

COVID-19 pandemisi sebebiyle dünya genelinde 3 Mart 2020 itibarıyla Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından tahmini ölüm oranının % 3,4 olduğu, bu ölüm olgularının analizine bakıldığında ise; demografik profilin ağırlıklı olarak 2/3 oranında erkeklerde, 1/3 oranında kadınlarda görüldüğü, %80'den fazlasının 60 yaş üstü olduğu, %75'ten fazlasının ise kardiyovasküler hastalıklar, diyabet ve kanser gibi kronik hastalıklara sahip olduğu saptanmıştır. Makalenin yazıldığı sırada, dünya genelinde COVID-19 hastalığı sebebiyle, 2,004,819 olgunun enfekte olduğu, 126,830 kişinin ise hastalık sebebiyle hayatını kaybettiği raporlanmıştır (18,19,20).

Küresel bir pandemi haline gelen COVID-19 sadece tıbbi değil, sosyal, mesleki, politik, ekonomik, etik ve ahlâki bazı sonuçlara sebebiyet vermiştir. Ülkelerin COVID-19 salgınına karşı hazır olmaması, alınacak tedbirlerde bazı gecikme ve karmaşaların yaşanması, bu ilaveten hastalığın bulaşma hızının yüksek olması sebebiyle epidemik yayılımın pandemiye dönüştüğü görülmüştür (21,22).

Başlangıçta Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan bu salgınla tıbbi mücadele yapan hekim, hemşire ve sağlık personelinin test sonuçlarının pozitif çıkması,

yeterli bir korunma sağlamaya yetkin meslek üyelerinin de risk altında olabileceğini göstermiştir. Dünya Sağlık Örgütü'nün açıklamasını yayınlayan haberde, Wuhan'daki sağlık kurumlarında çalışan 1760 kişide testin pozitif olduğu ve bunlardan 6 tanesinin öldüğü açıklanmıştır (23).

Dünyadaki siyaset, sanat ve spor alanlarındaki tanınmış kişilerin de hastalanması, hastalığın pandemi halinde yayıldığını ve bulaşıcılığının bir başka kanıtıdır. Bu haberlerin görsel ve yazılı medya üzerinden aktarılması, toplumdaki panik durumunu daha da belirginleştirmiştir.

Hastalığın hızlı yayılımı birçok devleti ve devlet yöneticisini tedirgin etmiş; öte yandan tıp etiği açısından da sakınca teşkil edecek şekilde, ABD Devlet Başkanı Donald Trump'un, bir basın açıklaması sırasında, salgının üstesinden gelmeye yardımcı olabileceğini iddia ettiği henüz kanıtlanmamış bir tedavi protokolü olan anti-malarya ilaçlardan hydroxychloroquine ve chloroquine'ni kamuoyu ile paylaşması yanlış bir yaklaşım olarak kabul edilebilir (24, 25). Çünkü bu tür kitlesel sağlık sorunlarında veya pandemilerde, hekimlerden veya özel oluşturulmuş bilim kurullarından başka hiç kimsenin böyle bir açıklama yapması doğru değildir.

Bu dönemde dünya genelinde bir başka sorun göçmen hareketlerinin durumudur. Buna yönelik Avrupa Birliği Komisyonu tarafından, Belçika, İspanya, Hollanda ve Birleşik Krallık da dahil olmak üzere birçok üye ülkelere, gözaltında tutulan ve başvuruları reddedilen sığınmacıların, düzensiz göçmenlerin durumlarının tekrar gözden geçirilmesine ve savunmasız olanların serbest bırakılmasına, bu kararın onların haklarını korumak için önemli bir adım olacağına yönelik çağrıda bulunulmuştur (26).

COVID-19 PANDEMİSİNİN OLUŞTURDUĞU SOSYAL ve MESLEKİ ETİK İKİLEMLER

COVID-19 hastalığının dünya geneline yayılarak bir tür pandemi şekline dönüşmesinin ardından, sosyo-kültürel, popülasyon, ekonomi ve politik farklılıklara rağmen, pek çok ülkede beklenen olası etik ikilemlerin ve sonuçların ortaya çıktığını görüyoruz. Bunlara ilişkin tespitlerimizi şöyle tasnifleyebiliriz:

COVID-19 Hastalık Etkeninin Çıkış Yeri Hakkında Yanıltıcı Haberler

COVID-19 hastalık etkeninin yarasalardan ve pangolin diye bilinen bir yabani hayvandan çıktığına dair haberler, hastalığın Aralık 2019'da görüldüğü andan itibaren gündemi meşgul etmiştir. Hastalık ile Deniz Ürünleri ve Canlı Hayvan Toptan Satış Pazarı'nın ilişkilendirilmesi yüzünden, Çin halkının burada satılan yarasa ve pangolin gibi hayvanları tükettiğine ilişkin bilgiler ülkenin besin tercihinin eleştirilmesine sebep olmuştur.

Bu konuda en yeni bilgi, Çin İstanbul Başkonsolosluğu sözcüsünün sosyal medya hesabından yaptığı açıklamadır. Bu açıklamada, yabani hayvan yiyen insanların görüntüsüne ait kayıtların Çin'de çekilmediği, bunun yalan bir haber olduğu, Çin'in yemek kültüründe yarasa ve pangolin gibi canlıların bulunmadığı belirtilmekte, ayrıca ilk olgunun bildirildiği canlı hayvan pazarının da yeniden açılmadığı ifade edilmiştir (27). Ancak bu yalanlamaya karşın, yine de Çin'de azınlık bir kitle tarafından bile olsa, böyle bir alışkanlığın varlığına ilişkin haberler etkenin ortaya çıkış şeklinin daha uzun süre tartışılacağını göstermektedir (28).

Sosyal İzolasyonun Getirdiği Etik Sorunlar

COVID-19 hastalığının Çin'in Hubei eyaleti Wuhan kentinde ortaya çıkmasının ardından, hastalığın viral ve bulaşıcı olduğunun anlaşılması üzerine, giderek artan oranda sosyal izolasyon ve karantina tedbirlerine başvurulmuştur.

Sosyal izolasyon, birey ile toplum arasında kısmi ya da tam temas yoksunluğunu ifade eden durumdur (29). Sosyal izolasyon sağlama her yaş grubunda görülebilir. Bunun sebepleri arasında hastalıktan korunmak üst sıradadır. Bu nedenle COVID-19 salgınının yayılma hızını yavaşlatmak amacıyla öncelikle Çin Hükümeti yetkililerinin ve ardından Dünya Sağlık Örgütü'nün bu konuda bazı açıklamaları olmuş ve bu doğrultuda alınması beklenen önlemler ülkeler tarafından uygulanmıştır (30,31). COVID-19 salgınından en çok etkilenen ve bu anlamda incinebilir (vulnerable) grup şeklinde adlandırılan 65 yaş ve üstü toplulukların yanı sıra, hastalığın gençlerde de görülüyor olması, hatta bunların taşıyıcı şeklinde ifade edilmesinden dolayı, gençlerin de sosyal izolasyon içinde bulunmasının önemine değinilmiştir. Bu durumun toplumsal

yapı üzerinde oluşturduğu bazı olumsuzluklar değişik tavırlara dönüşmüş, etik ve ahlâki olmayan bazı davranışların görülmesi sayesinde *bireysel ya da kitlesel damgalamanın (stigma)* bir sorun haline gelmesine sebep olmuştur. Aslında burada istenilen, kişilerin sorumluluk duygusuyla hareket ederek *kendi izolasyonunu* gönüllü olarak sağlamasıdır. Ancak buna karşın bireysel uygulama zorluklarından dolayı kanuni tedbirlere başvurularak toplu anlamda sokağa çıkmanın yasaklanması öncelikle Çin (bazı şehirler), ABD (bazı eyaletler), Hindistan, Fransa, İtalya, İspanya'da gündeme gelmiştir. Türkiye'de ise toplumu ilgilendiren tam bir sokağa çıkma yasağı konulmamış, ancak olgu sayılarının artması üzerine hafta sonlarını kapsayacak şekilde sınırlı bir sokağa çıkma yasağı söz konusu olmuştur.

COVID-19 salgınından etkilenen 65 yaş ve üstü grupların ve artmış kalp hastalığı, inme, demans, yüksek kolesterol, diyabet gibi kronik hastalığı olanların, bu hastalığı daha ağır bir klinik tabloda geçirme riskinden etkilenmemesi için sokağa çıkmamalarına yönelik yasak getirilmesi, kendi ev ortamında yalnızlaşan bireylerin tıbbi yardım alamama şansızlığı sonucunda vefat etmeleri sorununu ortaya çıkarmıştır (32).

Bununla ilgili daha çarpıcı bir tespit, sosyal izolasyonun yaşlı insanları olduğundan daha yalnız hale getirme riskidir. Bu durum hastalık kontrol merkezlerine oranla, özellikle huzurevlerinde olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilir. Halen salgının devam ettiği şu günlerde milyonlarca kişi, endişelenmenin yanı sıra, izole edilmesi söylenen ebeveynlerine, büyükannelerine, büyükbabalarına ve komşularına nasıl bakılacağı hususunda belirsizlik içindedir (33). ABD'de salgının etkin olmaya başlaması üzerine, *yaşlı yetişkinler* şeklinde nitelendirilen *savunmasız* grubun toplum içinde daha da dışlanmasından, yalnızlığı ve diğer sosyal hastalıkları kötüleştirilmesinden endişe edilmektedir. Özellikle yalnız yaşayan yaşlıların belli sosyalleşme eylemlerini gerçekleştirememekten ve dışarı çıkamamaktan ötürü depresyona girmesi, sosyal izolasyonun içinde yer alan, anne baba ve çocuğun; aile ve yaşlı büyükler arasındaki sosyal iletişimin salgın yüzünden düzensiz bir hale dönüşmesi bir başka sorun olarak görülmektedir. Her yıl ABD'de 2,4 milyon yaşlıya 220 milyon öğün yemek veren *Meals on Wheels America* programı sayesinde, gezici yemek sisteminde yalnız yaşlıların, gün içinde görebilecekleri tek kişinin bu dağıtımı yapan

gönüllüler olması sebebiyle kendi içlerine kapanmalarının kolaylaşacağı vurgulanmaktadır (34).

Ülkemizde 65 yaş üstü ve kronik rahatsızlığı olan bireylerin ikametlerinden ayrılmalarına yönelik kısıtlama T.C İçişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan genelde açıkça belirtilmiş olup, kısıtlamaya tabi tutulan bireylerin 155, 156, 112 acil arama hatları üzerinden taleplerini iletebilecekleri, ihtiyaçlarını karşılayacak kimsesi bulunmayan bireylerin temel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla vali/kaymakamların başkanlığında oluşturulan *Vefa Koordinasyon Grubu* tarafından yönetileceği bildirilmiştir (35).

Seyahat Özgürlüklerine Gelen Yasaklamanın Etkisi

COVID-19 salgınının pandemi şekline dönüşmesiyle birçok ülke kendi sınırlarını dış dünyaya kapatma ve karantinede olma kararı almıştır. Bu yüzden ülkeler arası seyahat etme özgürlüğü kesintiye uğramıştır. Hastalığın ilk görüldüğü zamanda, hastalık etkeni virüsün çıkış yeri olan Çinden diğer ülkelere seyahat devam etmekteydi. Ancak salgının yayıldığı anlaşıldığı üzerine ülkeler seyahat kısıtlamasına gitmiş, hastalığın seyahat eden kişiler yoluyla ülkelere girişini engellemek amacıyla *erken teşhis ve izolasyon* önlemleri alınmış, birçok kurum, topluluk, seyahat yeri (havaalanı, tren istasyonu) ve hastaneye girişlerde ateş ölçme/termal kamera izlem süreci başlamıştır.

Tüm dünya ülkelerinin dayanışma ve işbirliği içinde, bu salgını ortak bir tehdit olarak görüp, birlikte alınacak kararlar doğrultusunda üstesinden gelmeyi ümit etmektedir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından yapılan açıklamada, uluslararası seyahat ve ticareti önemli ölçüde etkileyen sağlık önlemlerini değerlendirebilmek için salgının seyrini sürekli olarak izlemenin ve mevcut alanlardaki kapasiteleri kontrol etmenin gerekli olduğu bildirilmiştir (36).

Turist kabilelerinin ülkeler arası dolaşımının engellenmesiyle bu hastalığın yayılımının önlenmesi sağlanmıştır. Ancak Burkina Faso, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Orta Afrika Cumhuriyeti gibi bazı Afrika ülkelerinde yaşanan sınır kapatma işlemi, bu bölgedeki politik belirsizliklerin getirdiği sıkıntılar yüzünden, yapılan tıbbi ve gıda yardımlarının kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Asya ülkeleri arasında Bangladeş'de 1 ay süre ile getirilen internet yasağı

ise doğru bilgiye erişim hakkını zorlaştırmıştır. Yine aynı ülkede 25 Mart'ta Bangladeş'li yetkililerin sağlık, beslenme ve gıda dağıtımını gibi temel hizmetlerin yanı sıra tüm yardım çalışmalarını askıya alması üzerine bir belirsizliğin ortaya çıktığı aktarılmış, Afganistan'ın Pakistan ile olan sınırının kapanması üzerine ise, Afgan mültecilerin ülkelerine dönmelerinde sıkıntılar yaşanmıştır (37).

Şurası kesindir ki, COVID-19 pandemisi ülkelerin karantina tedbirleri uyarınca uyguladığı sınırları kapatma eylemi turizm sektörünü zor durumda bırakmıştır. Seyahat yasaklamalarının maliyetinin artması ve uluslararası turizm gelirinde yaşanan azalma, bu sektöre 30 ila 50 milyar dolarlık ek bir yük getirdiği ifade edilmektedir (38).

Ülkemizde ise, makale hazırlandığı sırada T.C İçişleri Bakanlığı 03.04.2020 tarih ve 6235 sayılı genelge kapsamında 30 büyükşehir ve Zonguldak ili için şehirlerarası giriş çıkışlar 15 gün süreyle yasaklanmış, daha sonra alınan ek tedbirler kapsamında 10 Nisan 2020 tarihi saat 24.00'den 12.04.2020 tarihi saat 24.00 arasında 30 büyükşehir ve Zonguldak ilini kapsayan sokağa çıkma yasağı kararı verilmiştir (39).

Eğitim Sistemine Olan Etkisi

Bulaşıcılığı yüksek olan COVID-19 pandemisi dünya genelinde bir panik ve tedirginlik oluşturmuş, "evde kalm" çağrısını desteklemek için ülkeler eğitim süreçlerine geçici süre ara vermişler, bunun yerine öğrencilerin uzaktan eğitim almaları desteklenmiştir.

UNESCO (United Nations Educational Scientific And Cultural Organization) 4 Mart 2020 itibarıyla, üç farklı kıtadaki 22 ülkede okulların kapatıldığı duyurulmuş, bu tarihten iki hafta önce Çin'deki okulların da kapalı olduğu belirtilmiştir. Konu hakkında UNESCO Genel Direktörü Audrey Azoulay tarafından yapılan açıklamada; "Sağlık ve diğer krizlerin bir sonucu olarak okulların geçici olarak kapanması ne yazık ki yeni olmasa da, mevcut eğitimsel kesintinin küresel ölçeği ve hızı benzersizdir. Bu durumun uzun süre devam etmesi, eğitim hakkını tehdit edebilir" ifadesiyle önümüzdeki günler için eğitim konusundaki kesintinin saptanamayan bir geleceğe sahip olduğunu vurgulamıştır. Azoulay, UNESCO'nun büyük ölçekli uzaktan eğitim programlarının uygulanmasını desteklemekte olduklarını, okulların ve öğretmenlerin öğrencilere uzaktan

eğitimle ulaşabilmeleri için açık eğitim uygulamaları ve platformlarını önermiş, yapılacak organizasyonla eğitimdeki aksamaları azaltmak için öğretim ve öğrenim amaçlı ucuz mobil teknolojilerden yararlanmak için alana uygun uygulamaları paylaşacaklarını belirtmiştir. Bu bağlamda, ülkeler tarafından eğitimin kesintisiz bir şekilde sürdürülebilmesi için çeşitli çözüm yolları önerilmiş, eğitimin devamlılığının sağlanması amacıyla konu ile ilgili materyallerin dijital ortama aktarılması sağlanmıştır (40,41).

Ülkemizde de bununla paralel olarak, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullar ile Yükseköğretim Kurumu'na bağlı üniversitelerin tatil edilmesi sonucu eğitim kesintiye uğramış, ancak bunu telafi etmek amacıyla "EBA/Eğitim Bilişim Ağı" sistemi (42) ya da üniversitelerin kendi içindeki uzaktan eğitim olanakları (43) ile evden eğitimin verilmesi sağlanmıştır (44,45).

Ekonomik Duruma Olan Etkisi

İş dünyasının önde gelen kuruluşları tarafından COVID-19 salgını sebebiyle ülke ekonomilerinin olağüstü zamanlardan geçtiği belirtilmekte, salgının bu ekonomileri ne ölçüde etkileyeceğine yönelik farklı görüşler üzerinde durulmaktadır. En basit anlamıyla, hastalığa etken olan virüsün tıbbi bulaşıcılığının yanında, ekonomik anlamda oluşturacağı olumsuz etkilerin iş dünyasında yayılma göstereceği belirtilmiştir. Bir başka temel endişe ise, üretimin azalması, buna karşın salgın sebebiyle toplumlarda artan kaygılar yüzünden tüketimin artması ve bunula bağlantılı olarak ekonomik verilerde düşüş eğilimi oluşmasıdır (46,47).

OECD (The Organisation for Economic Cooperation and Development) Genel Sekreteri Angel Gurría, 25 Mart 2020 tarihinde G20 Zirvesi'nde yaptığı açıklamasında, içinde bulunduğumuz bu günlerde halk sağlığına yönelik önlemlerin uygulandığını, yüksek maliyetler sebebiyle birçok ülke ekonomisinin durağan bir döneme gireceğini, bu durumun daha sonraki aşamalarda ülke ekonomileri üzerinde olumsuz sonuçlar oluşturabileceğini, bu pandemi ile mücadelede devam etmenin aynı zamanda ekonomik normalleşmeyi de mümkün olduğunca hızlı bir şekilde geri kazanma çabası olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yapılan ekonomik analizlerde, gelecekteki ekonomik şokların etkilerini azaltmak için, ülkelerin

daha ciddi eylemlere geçmesi ve hükümetlerin insanlara yaşamlarını sürdürmek için daha koordineli bir hizmet sunması ve sağlık krizi geçtiğinde özel sektöre duyulacak olan ihtiyacı desteklemesinin önemine değinmiştir (48).

Başlangıçta üretimdeki aksamalar sadece Asya ülkelerinde yaşanmasına karşın, son dönemlerde bunun dünya çapındaki tedarik zincirleri üzerinde de etkileri görülmeye başlanmıştır. Büyük ya da küçük tüm işletmeler, özellikle havacılık, lojistik, turizm ve konaklama gibi alanlar ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Belirli sektörlerde iflaslar ve iş kayıpları yaşanmakta, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler (KOBİ) için ticari faaliyetlerin sürdürülmesi zorlaşmıştır. Seyahat yasakları, sınır kapatmalar ve karantina önlemleri doğrultusunda, başta kayıt dışı ve kayıtsız istihdam edilen işçiler olmak üzere birçok işçi işlerine gidememektedir. Mevcut belirsizlik ve panik ortamı göz önüne alındığında, işletmelerin yatırımlarını, mal ve işçi alımını geciktirmesi olası sonuçlar olarak karşımıza çıkmaktadır (49).

Mutlak ölümle sonuçlanan olguların yanında, hastalığa yakalanan ancak zamanla iyileşenlerin de olduğu bir süreçte yaşanan bu kitlesel panik, işverenler ve çalışanlar arasındaki iş uyumunu ve huzurunu bozmuştur. Bunun üzerine işverenlerin çalışanlarına esnek çalışma modellerini önermesi, izinli sayması gibi arayışlar doğrultusunda *Home Office* gibi farklı çalışma sistemlerini ortaya çıkarmıştır. Pandeminin etkilerini azaltıncaya ve yaşamın normale dönünceye kadar bunun devam etmesi beklenmektedir. İş alanlarındaki daralma iş huzuru, iş yöntemi ve etik ilkeleri açısından tek düze bir anlayışı ortaya çıkararak, evden kontrol ve denetim mekanizmalarının işlevselliğinin sorgulanmasını gündeme getirebilir.

Tarımsal Üretim Sürecine Etkisi

COVID-19 pandemisinin çıkış zamanınının 2019 yılı kış aylarına denk gelmesi ve halen hastalığın devam ediyor olması, bahar aylarının yaşandığı bu dönemde çiftçilerde oluşturduğu endişeli bekleyişin 2020 yılının stratejik tarım sektörünü olumsuz etkileyeceği öngörülmektedir. Tarımsal üretim olmadığında beslenmenin de olmayacağı, açlık hatta kıtlık yaşanabileceği konusunda uzmanların görüşleri dikkat çekici boyuttadır (50). Bununla ilgili olarak ülkemizde "*Tarımsal*

Üretim Seferberliği" başlığı ile bir dizi talebin yönetim kademesine iletildiği görülmektedir (51). Konu ile ilgili olarak Avrupa Birliği düzeyinde tarımsal üretim sektörleri (Food Drink Europe, **Çiftçiler Birliği**/ CO-PA-COGECA ve Celcaa) tarımsal bozulmayı **önlemek** ve diri tutmak için teşvik sistemlerinin devreye alınması gerektiğini vurgulamaktadır (52). **İtalya'da** ise, **hükümetin** *hasat-paketleme-nakliye* alanlarında virüsün yayılmasını önlemek için sıkı tedbirler almasının tarım sektörünü etkilediğini işaret edilmektedir (53). **İtalyan Çiftçileri Birliği** (Coldiretti) ise, 2020 yılı için **İtalya'ya Romanya ve Arnavutluk'tan** gelecek mevsimlik işçilerin gelişinde aksaklıklar yaşanacağını ve bunun da üretimi olumsuz etkileyeceğini duyurmuştur (54). Tarım sektörüne yönelik bir başka ilginç öneri de Fransa'dan gelmiştir. Salgın hastalık nedeniyle sınırlarını kapatan Fransa hükümeti işsiz olanları tarlada çalışmaya çağırarak, Fas, Tunus ve İspanya'dan gelmesi beklenen ve sayısı 200.000 civarında olan mevsimlik işçilerin gelemecek olması sebebiyle tarımda zor bir dönemin yaşanmaması için, mevcut işinden geçici olarak çıkarılanları "*tarımsal vatanseverlik*" ibaresiyle tarlalarda çalışmaya davet etmiştir. Özellikle yakın bir zamanda hasadı yapılacak vişne, çilek ve kuşkonmaz gibi ürünler için bunun kaçınılmaz bir durum olduğu belirtilmektedir (55). Tarım sektöründe bu salgın karşısında toplumsal bir dayanışma örneği ise İspanya'da yaşanmıştır. Genç Çiftçiler Tarım Derneği-Asaja'nın bildirisine göre, salgını önlemek için ülkenin birçok bölgesinde çiftçiler yerel yetkililerle birlikte hareket ederek, salgının yerleşim yerlerindeki etkisini azaltmak ve önlemek için kendi traktör ve su tanklarına dezenfektan solüsyonları yükleyerek atomizör ilaçlama makineleri yardımıyla halka açık alanların, parkların, sokakların dezenfekte edilmesine yardım etmişlerdir (56).

Avrupa'da tarım sektörü ile paralel olarak lojistik sektörünün de COVID-19 salgını karşısında bazı sıkıntılar yaşadığı bilinmektedir. Bu tür salgınlarda artan turunçgiller ve C vitamini ihtiyacının karşılandığı taze meyve temini hususunda ülkelerin sınırlarını kapatması nedeniyle lojistik açıdan bazı aksamaların olduğu gözlemlenmektedir. Bunun sonucu olarak meyve ve sebze talebinin süpermarketlere ve hastanelere yönelik temininde yetersizlikler oluşmaktadır. Bazı tedarikçilerin ve satış mağazalarının istifleme yapması

sebebiyle bu anlamdaki uçurum daha da derinleşmektedir (57). Öte yandan COVID-19 pandemisinin etkin olduğu bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde kış aylarından bahara geçiş yaşandığı, tarımsal üretim konusunda her yıl yapılan hazırlıkların salgın nedeniyle sekteye uğrayacağı belirtilmektedir. Ürünlerin tedarik edilebilmesi için tarım faaliyetlerinin 7/24 devamlılığında bahsedilirken, salgın hakkında eyaletlerin tarım ve üretime ilişkin olarak durumlar hakkında ilgili devlet kurumları resmi internet sitelerinden açıklamalar ve bilgilendirmeler yapılmaktadır (58,59,60).

COVID-19 hastalık tablosunun dünyaya yayılmasının ardından popülasyon, sosyokültürel, ekonomik, belli bazı temel hak ve özgürlükler, turizm, gıdaya erişim, risk yönetimi, sağlık hizmet sunumunda adaletlilik ilkesini zedeleyen yaklaşımlar gibi konularda bazı ikilemlerin oluştuğu ve yaşanan kaosu etkisi olarak kitlesel bir *panik atak* geçirildiği, hissedilen *korkunun* yaşam alanlarını daraltmaya başladığı söylenebilir.

Triyaj ve Sağlığa Erişim Hakkına Olan Etkisi

Triyaj kavramı kökeni Fransızca bir kelime olup, hastanın önceliğinin belirlenmesi ve mevcut tıbbi kaynakların uygun kullanılabilmesi amacıyla acil servis hizmeti veren sağlık kuruluşlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Mevcut kaynakların tüm hastalara yeteceği durumlar triyaj gerektirmeyen bir durum olarak belirlenmiştir (61). Günümüzde COVID-19 pandemisi sonucunda, hastaneye başvuran hasta sayısındaki artışa paralel olarak triyaja başvurmak durumunda kalındığı bilinmektedir. Ancak tıp etiği ilkelerinden *adaletlilik*, *yarar sağlamak/ zarar vermemek* ilkesiyle hareket ederek, mevcut kaynakları ihtiyacı olan tüm hastalara adil bir şekilde paylaşım yapmak gerekmektedir. Bu koşullar sebebiyle sağlık profesyonelleri seçim yapmaya zorlanmakta, hangi hastanın daha öncelikli ihtiyacı olduğu kararını vermek zorunda kalmaktadır (62,63). Böyle bir durumda hasta tercihi yapmakla, *yarar sağlama/ zarar vermeme* ilkesinin anlamsız ve ikilemli bir hale dönüşeceği unutulmamalıdır.

Triyaj konusunun COVID-19 salgınının görüldüğü ülkelerde gündeme gelmesinin nedenleri arasında hasta potansiyelinin yoğun olması ve sağlık kurumlarının bunu karşılamakta zorlanması, 65 yaş ve üzeri, kronik hastalığı olanlarda hastalık sürecinin zor ve

ölümcül seyretmesidir. Triyaja yönelik hekim ve hemşirelerin davranış modelleri sergilemesi, başlangıçta hastalığın Avrupa'daki merkez üssü haline dönüşen, hasta ve ölüm oranı yüksekliğiyle tanınan İtalya'da görülmüştür (64). Bunu daha sonra hastalık olgularının artmaya başladığı diğer ülkeler takip etmiştir.

Kritik tıbbi tablo ile seyreden hastalar için gerekli sayıda ventilatör cihazının bulunmaması yüzünden acımasız bir aciliyete dönüşen ihtiyacın, etik açıdan sıkıntılı bir tablo oluşturduğu görülmektedir (65).

Hastalığın akciğerlerdeki pnömoni etkilerini saptamak için kullanılan radyografi (X-ray) ve BT görüntüleme yöntemlerinin yanlış negatif sonuçlar vermesini önlemek ve değerlendirmeyi hızlandırmak için yardımcı bir teşhis yöntemi olan ultrason'dan da yararlanılması, triyaj destekli uygulamaların önenebilmesi için rahatlatıcı sonuçları olmuştur (66).

ABD'de başlayan COVID-19 salgını ile triyajın etik açıdan savunulabilir olması üzerine farklı fikirler ileri sürülmektedir. Burada güvenilir algoritmalar ile hasta popülasyonunun hayatta kalmasına yardımcı olunması beklenmektedir. Elbette ki, *olası hayatta kalma* için triyaj tek kriter değildir ve birçok eyalette kriz hastanelerinin farklı senaryolar üzerinden triyaj uygulamasına geçtikleri görülmektedir. Triyajın uygulanmasında etik yönden uygunluğu oluşturmak için klinisyenlerin mükemmel bir klinik rehberliğe, eğitime, uygulama fırsatlarına ve durumsal farkındalığa sahip olması gerektiği ifade edilmektedir (67).

COVID-19 salgını sırasında kanser hastalarının da bu hastalığa yakalanma riskleri artmıştır. Bu hastalarda alınacak tedavi kararları, ilerisini ön gören bir ilkeye göre triyaj olgularının şeffaf ve kanıta dayalı bir şekilde önceliklendirilmesi gereklidir. Bu grup hastalarda ciddi solunum yetmezliği ile seyreden COVID-19, onkolojik hastaların tedavilerini sürdürmek için evden ayrılmaları hastalığa maruz kalma olasılığını artırmaktadır. Bu nedenle onkologlar mevcut kanser hastalığı ve COVID-19 hastalığı arasındaki mortalite ve morbidite risklerini değerlendirerek, hastaların kanser tedavisine yönelik devamlılığının yararını sorgulamaktadır. Kanserli birçok hasta için, tedavi alması sonucunda olası sağkalmının faydaları halen COVID-19'daki ölüm risklerinden çok daha ağır basmaktadır. Onkoloji hastaları için hastane enfeksiyon kontrol politikalarının geliştirilerek ve önlemlerin artırılarak tedavilerine devam edilmesi

düşünülmektedir. Bu çerçevede COVID-19 pandemisi sırasında kanser hastalarına kavramsal bir çerçevede sistemik bir tedavi ve radyoterapi uygulamasına öncelik tanınması gerektiği, bu sayede birçok kanser türünde risk ve fayda oranı açısından sağkalımın sağlanmasına çalışılması gerektiği belirtilmektedir (68).

COVID-19 salgınında ABD'de de triyaj önceliğine ilişkin paylaşımlar yapılmaya başlanmıştır. Buna göre COVID-19 şüphesi veya tanısı almış hastaların fazlalığı karşısında sınırlı yatak sayısının, ventilatör destek ünitelerinin daha verimli kullanımına yönelik rehber bilgiler sunulmaktadır. Hastalar arasındaki ihtiyaç önceliğini ve uygun tedavi yerini belirlemek triyaj kapsamında incelenirken, aciliyet kategorilerinin belirlenmesi istenmektedir. Bu konuda hastalarla önceden telefonla iletişim kurulması ve durumlarının ön değerlendirme ile tespit edilmesi, COVID-19 şüphesi ile başvurmuş hastalara yeterli ölçüde havalandırılmış *solunum/bekleme alanı* oluşturulması gerektiği, hekim ve sağlık personelinin kliniğe gelişinin ardından tıbbi değerlendirme sürecine alınmasının önemi, hastanın semptomlarının ve klinik tablosunun doğru değerlendirilmesinin sağlayacağı yarar vurgulanmıştır (69).

Sağlıklı Kalma Hakkına Etkisi

Farklı kaynaklarda farklı öneriler olmasına karşın, bulaşıcılığı hayli yüksek olan COVID-19 hastalığının önlenmesinde sosyal izolasyonun yanında, maske ve dezenfektan kullanımının toplumda işlerlik kazanabilmesi için, bu malzemelerin ülke yönetimleri tarafından vatandaşlara ücretsiz dağıtılması önemli bir katkıdır.

Bu anlamda, Türkiye'de alınan ek önlemler çerçevesinde, toplu halde bulunan alanlarda maske takılma zorunluluğunun getirilmesi sebebiyle, Sağlık Bakanlığı ile Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığının koordinasyonunda maske dağıtımının belli bir sayıda ve haftalık olarak 20 ile 65 yaş arasındaki bireylere 5 adet olarak belirlenmesi ve eczaneler tarafından maske dağıtımının ücretsiz olacağını belirtmesi olumlu bir yaklaşım olarak görülebilir (70).

Ancak 65 yaş ve üzerinin bunlar muaf tutulmalarıyla, her ne kadar bu grupların sokağa çıkma yasağı olsa da, onlara da ayda 10 adetle sınırlı olacak bir şekilde ve acil bir durumda kullanılmak üzere maske verilmesi tavsiye edilebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Aralık 2019'da Çin'in Hubei eyaleti Wuhan kentinde çıkan yeni COVID-19 salgını epidemi şeklinde başlayarak, kısa zaman içinde pandemiye dönüşmüştür. Bu hastalık etkeni, bulaştırıcı özelliğinin yüksek olması, olumsuz klinik prognozu ile 65 yaş ve üzeri başta olmak üzere, hemen her yaş grubunda öldürücü etkisi sebebiyle 21. yüzyılın en önemli sağlık sorunu haline gelmiştir. Bu makalede, henüz çok yeni bir pandeminin sosyal yaşam ve etik düzlem üzerinde oluşturduğu olumsuzlukları, internet ortamı üzerinden verilen ve doğruluğu yüksek olan kaynakların incelenmesiyle bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Hiç şüphesiz bu konular hakkında bilgi akışı arttıkça ve içerik çoğaldıkça farklı çalışmaların yapılması da olasıdır.

COVID-19 pandemisi, ülkeleri ve toplumları etkilerken, ülkelerin kendi izolasyonlarını sağlamak için sınırlarını kapatması, serbest dolaşım hakkının kesintiye uğramasına, sosyokültürel etkileşimin kısıtlanmasına yol açmış, hastalığın yayılmasıyla enfekte olan veya ölen kişi sayılarının yüksekliği, *modern* olarak adlandırılan, *bilim ve teknolojinin gelişmişliği ile ölçülen* bir dönemin yeniden sorgulanmasına sebep olmuştur.

Bu makale yazıldığı sırada, COVID-19 virüsü izole edilmesine karşın, halen kesin ve sonuç veren onaylanmış spesifik bir tedavi protokolünün ve aşının bulunamamış olması, hastalığı gizemli kılmaya devam etmektedir. COVID-19 pandemisi sosyal yaşam, etik düzlem, sosyolojik bakış açısı, kitle psikolojisi, mesleki alanların işlevselliği, turizm, eğitim, ekonomi, popülasyon hareketliliği, politika gibi pek çok farklı noktada etkisini hissettirmeye devam etmektedir. Öyle ki, internet üzerinden paylaşılan haber, köşe yazısı ya da sosyal paylaşımlarda "*COVID-19 pandemisinden sonra artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı*" ibaresi, bu etkinin ne kadar derin hissedildiğini göstermektedir.

Dünya nüfusunun 8 milyara yaklaştığı bu dönemde, böyle bir pandemi karşısında *sosyal paylaşımçı devlet* görüntüsünün sergilenmesinde sıkıntılar oluşacağı, ülkelerin sağlık sistemlerinin kimi yerde yetersiz kalacağı, *herkese ücretsiz sağlık hakkının ve bakımının* yeniden sorgulanacağı görülmektedir. Belki bu pandemiden sonra, ülkeler tarafından *kontrol edilebilir ve paylaşımı kolaylaştırır* bir nüfusa doğru yönelme fikrinin benimseneceği ön görülebilir.

COVID-19 pandemisinde kayıpların en fazla yaşandığı grup olan 65 yaş ve üzeri kişilerin ölümüyle toplumların bu yaş ile edinmiş oldukları *toplumsal belleklerinde* bir yitim yaşanacağı, *yaşanan bugün* ile *yaşanmış geçmiş* arasındaki bağlantının bu yüzden zayıflayacağı, hatta kopabileceği düşünülebilir.

COVID-19 hastalığının yaygınlaştığı sırada, sağlık personelinin özveri ve takdir edilen bir mesai ile çalışması, tıbbın ve tıbbi ekibin önemine bir kez daha vurgu yapmıştır. Ancak ne yazık ki, bu süreçte hemen her ülkede tıbbi ekipten hastalığa yakalananların ve hayatını kaybedenler olması, ekip üyelerinin tedirginlik içinde olmasıyla, belki de kimi zaman defansif tavırlar sergilemeleriyle sonuçlanmıştır. Aynı şekilde artan hasta potansiyeli sağlık sistemi ve kurumlarının yetersizliğini gündeme getirmiş, tıbbi ekibi triyaj uygulamalarına daha fazla başvurur hale getirmiştir.

Bu pandeminin zamanla etkisini azaltması beklenmektedir. Ancak hastalığın bulaşma yollarının ve bulaşıcılığının yüksek oluşu dikkate alındığında, toplumların birlikte yaşamasına ilişkin kuralların değişmesi, bireyciliği önceleyen bir yaşamın ve içine kapanmış bir yalnızlığın ortaya çıkması, *sosyal etik* anlamında oluşan bu farklılığın toplumlar üzerinde derin ve farklı etkiler bırakması kaçınılmazdır.

Halen bilimsel çalışma destekli haberlere göre COVID-19'un 3 farklı tipte mutasyona uğramış olması, normal yaşama dönüşün, kanıtlanmış tedavi protokolü veya aşının bulunmasıyla mümkün olacaktır. Ancak şurası kesindir ki, COVID-19 pandemisinin sona ermesi halinde, sosyal ve ekonomik açmazlara yönelik alınmış tedbirlerin bırakılması ya da hastalığın yeniden bir atak yapması durumu da söz konusudur. En kısa sürede eski yaşam düzenine geri dönülmesinin özlemiyle yapılacak hataların bedellerinin daha ağır olması beklenebilir.

Dünya ülkeleri artık çok önemli bir ikileme yaşamayı öğrenmekle karşı karşıyadır: *Ya sağlıklı bir yaşam ya da para ve ekonomi akışının devamı için hastalıkla birlikte yaşam*. Etik açıdan elbette ki, öngörülmesi gereken *sağlıklı yaşamdır*. Bunun benimsenmesi halinde öncelikler eskisinden farklı olacak ve yeni bir sisteme geçişin yolları aranacaktır.

KAYNAKLAR

1. Lu H. Stratton CW. Tang YW. Outbreak of pneumonia of unknown etiology in Wuhan, China: The mystery and the miracle. *J Med Virol*. 2020;92:401–402.
2. Zhao S. Musa SS. Lin Q. Ran J. Yang G. Wang W. Et al. Estimating the Unreported Number of Novel Coronavirus (COVID-19) Cases in China in the First Half of January 2020: A Data-Driven Modelling Analysis of the Early. *Outbreak. J. Clin. Med*. 2020; 9, 388.
3. Hui DS. Azhar EI. Madani TA. Ntoumi F. Kock R. Dar O. et al. The continuing COVID-19 epidemic threat of novel coronavirus to global health — The latest 2019 novel coronavirus outbreak in Wuhan, China. *International Journal of Infectious Diseases* 91. 2020;264-266.
4. Yeni Koronavirüs “COVID-19” Nedir? <https://www.yeditepe.edu.tr/tr/duyuru/yeni-koronavirus-COVID-19-nedir> (Erişim Tarihi: 26.03.2020).
5. Tesini BL. Coronaviruses and Acute Respiratory Syndromes (COVID-19, MERS, and SARS) Coronaviruses and Acute Respiratory Syndromes (COVID-19, MERS, and SARS). <https://www.msmanuals.com/professional/infectious-diseases/respiratory-viruses/coronaviruses-and-acute-respiratory-syndromes-COVID-19,-mers,-and-sars> (Erişim Tarihi: 27.03.2020)
6. Koronavirüs neden hızlı yayıldı? Corona Virüsü. <https://www.e-psikiyatri.com/koronavirus-neden-hizli-yayildi-corona-virusu> (Erişim Tarihi: 27.03.2020)
7. Deng CX. The global battle against SARS-CoV-2 and COVID-19. *Int J Biol Sci* 2020; 16 (10): 1676-1677.
8. Menachery VD. Yount Jr BL. Debbink K. Agnihothram S. Gralinski LE. Plante JA. et. al. A SARS-like cluster of circulating bat coronaviruses shows potential for human emergence. *Nature Medicine*. 2015; Number 12, December;1508-1514.
9. Liu SL. Saif LJ. Weiss SR. Su L. No credible evidence supporting claims of the laboratory engineering of SARS-CoV-2. *Emerging Microbes & Infections*. 2020,VOL. 9, 505-507.
10. Hao P. Zhong W. Song S. Fan S. Li X. Is SARS-CoV-2 originated from laboratory? A rebuttal to the claim of formation via laboratory recombination. *Emerging Microbes & Infections* .2020, VOL. 9, 545-547.
11. Germany's 2012 Covid scenario became real in 2020. <https://www.foreigner.fi/articulo/news/germany-s-2012-covid-scenario-became-real/20200325014404004958.html> (Erişim Tarihi: 03.04.2020)
12. Deutscher Bundestag. 17. Wahlperiode. Drucksache 17/12051. 03. 01. 2013;2-88.
13. First COVID-19 case happened in November, China government records show – report. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/13/first-COVID-19-case-happened-in-november-china-government-records-show-report> (Erişim

- Tarihi 27.03.2020)
14. China's top court says it was a mistake to quell early "rumors" about the Wuhan virüs. <https://qz.com/1793764/china-court-says-wuhan-coronavirus-rumors-might-have-helped/> (Erişim Tarihi 27.03.2020)
 15. Li Wenliang: Coronavirus death of Wuhan doctor sparks anger. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-51409801> (Erişim Tarihi: 13.04.2020)
 16. A visual history of pandemics. <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/a-visual-history-of-pandemics/> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
 17. DeWitte SN. Mortality Risk and Survival in the Aftermath of the Medieval Black Death. *Plos One*. Mayıs 2014; Volume 9. Issue 5. e96513.
 18. 3.4% Mortality Rate estimate by the World Health Organization (WHO) as of March 3 2020. <https://www.worldometers.info/coronavirus/coronavirus-death-rate/#correct> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)
 19. Coronavirus: case fatality rates by age. <https://ourworldindata.org/uploads/2020/03/COVID-CFR-by-age-1536x1190.png> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)
 20. Covid-19 Coronavirus Pandemic (15.04.2020). <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 15.04.2020)
 21. VanderWeele TJ, Chen Y, Long K, Kim ES, Trudel-Fitzgerald C, Kubzansky LD. Positive Epidemiology? *Epidemiology*. 2020; (31),2;189-192.
 22. Morens DM, Folkers GK, Fauci AS. What Is a Pandemic? *JID* 2009;200 (1 October);1081-1021.
 23. More than 1,700 health workers infected by coronavirus in China. <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/14/more-than-1700-health-workers-infected-by-coronavirus-in-china> (Erişim Tarihi: 13.04.2020)
 24. Trump keeps touting an unproven coronavirus treatment. It's now being tested on thousands in New York. <https://www.washingtonpost.com/business/2020/03/26/trump-keeps-touting-an-unproven-coronavirus-treatment-its-now-being-tested-thousands-new-york/> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
 25. Trump touted hydroxychloroquine as a cure for COVID-19. Don't believe the hype. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/28/coronavirus-cure-fact-check-hydroxychloroquine-trump> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
 26. Commissioner calls for release of immigration detainees while COVID-19 crisis continues. <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/commissioner-calls-for-release-of-immigration-detainees-while-COVID-19-crisis-continues> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
 27. <https://tr.sputniknews.com/koronavirus-salgini/202004011041735206-cinden-trtye-boyle-gercek-disi-video-ve-yalan-haber-yapmak-1-nisan-sakasi-mi/> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)
 28. <https://edition.cnn.com/2020/03/05/asia/china-coronavirus-wildlife-consumption-ban-intl-hnk/index.html> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)
 29. Gierueld JDJ, Tilburg TV, Dvkstra PA. Loneliness and Social Isolation. *The Cambridge Handbook of Personal Relationships*. 2006;485-500.
 30. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 72. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200401-sitrep-72-covid-19.pdf?sfvrsn=3dd8971b_2 (Erişim Tarihi: 05.04.2020)
 31. Time is of the essence – Countries of the Americas must act now to slow the spread of COVID-19. https://www.paho.org/hq/index.php?option=com_content&view=article&id=15762:time-is-of-the-essence-countries-of-the-americas-must-act-now-to-slow-the-spread-of-covid-19&catid=740&lang=en&Itemid=1926 (Erişim Tarihi: 05.04.2020)
 32. In a time of distancing due to coronavirus, the health threat of loneliness looms. <https://www.statnews.com/2020/03/28/coronavirus-isolation-loneliness-health/> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
 33. Coronavirus risks making older people lonelier than they already are. <https://qz.com/1815671/coronavirus-is-making-older-people-even-lonelier/> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
 34. Isolation of older Americans prompts fears amid coronavirus. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/11/isolation-older-americans-elderly-people-worry-coronavirus> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
 35. 65 Yaş ve Üstü ile Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağı Ek Genelgesi/22.03.2020. <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-ustu-ile-kronik-rahatsizligi-olanlara-sokaga-cikma-yasagi-ek-genelgesi> (Erişim Tarihi: 15.04.2020)
 36. Report of the WHO-China Joint Mission on Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/who-china-joint-mission-on-covid-19-final-report.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)
 37. Coronavirus and aid: What we're watching, 2-8 April. <https://www.thenewhumanitarian.org/news/2020/04/02/coronavirus-humanitarian-aid-response> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)
 38. Tourism and Covid-19. <https://www.unwto.org/tourism-covid-19> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)
 39. İçişleri bakanlığı/Duyurular. <https://www.icisleri.gov.tr/2-gun-sokaga-cikma-yasagi> (Erişim Tarihi: 15.04.2020)
 40. 290 million students out of school due to COVID-19: UNESCO releases first global numbers and mobilizes response. <https://en.unesco.org/news/290-million-students-out-school-due-covid-19-unesco-releases-first-global-numbers-and-mobilizes> (Erişim Tarihi: 13.04.2020)
 41. Handbook on Facilitating Flexible Learning, March ,2020. <https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2020/03/Handbook-on-Facilitating-Flexible-Learning-in-COVID-19-Outbreak-SLIBNU-V1.2-20200315.pdf> (Erişim Tarihi:

- 13.04.2020)
42. EBA TV Ders Yayını. <http://www.eba.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)
43. Basın Açıklaması (26.03.2020) Yükseköğretim Kurulu Başkanı Prof. Dr. M. A. Yekta Saraç. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/YKS%20Ertelenmesi%20Bas%C4%B1n%20A%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1.aspx> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)
44. Coronavirus (COVID 19): online education resources. <https://www.gov.uk/government/publications/coronavirus-covid-19-online-education-resources> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)
45. More on UNESCO's COVID-19 Education Response . <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/solutions> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)
46. COVID-19: Implications for business. <https://www.mckinsey.com/business-functions/risk/our-insights/covid-19-implications-for-business> (Erişim Tarihi: 14.04.2020)
47. Baldwin R. Weder di Mauro B. Economics in the Time of COVID-19. A CEPR Press VoxEU.org eBook.2020;1-133.
48. New OECD outlook on the global economy. <http://www.oecd.org/coronavirus/en/#policy-responses> (Erişim Tarihi: 14.04.020)
49. COVID-19 and the world of work: Impact and policy responses. ILO Monitor 1st Edition/18 Mart 2020. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_738753.pdf (Erişim Tarihi: 14.04.2020)
50. Mitigating impacts of COVID-19 on food trade and markets. <http://www.fao.org/news/story/en/item/1268719/icode/> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)
51. Ziraat Mühendisleri Odasından Tarımsal Üretim Seferberliği Çağrısı, 26.03.2020 tarihli basın açıklaması. <https://www.tarimdanhaber.com/tarim/ziraat-muhendisleri-odasindan-tarimsal-uretim-seferberligi-cagrisi-h14051.html>. (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
52. COVID-19: Agri-food sector calls on EU to avert agricultural disruption. <https://www.euractiv.com/section/agriculture-food/news/COVID-19-agri-food-sector-calls-on-eu-to-avert-agricultural-disruption/> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
53. Coronavirus Epidemic Hits Italy's Agriculture Sector. <https://www.oliveoiltimes.com/production/coronavirus-epidemic-hits-italys-agriculture-sector/80460> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
54. Coronavirus lockdown leaves Italian farmers struggling to plant for spring. <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-italy-farming/coronavirus-lockdown-leaves-italian-farmers-struggling-to-plant-for-spring-idUSKBN-20Z2WD> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
55. COVID-19: France Calls Unemployed to Work in Fields As Borders Stay Close. <https://www.euractiv.com/section/coronavirus/news/COVID-19-france-calls-unemployed-to-work-in-fields-as-borders-stay-closed/> (Erişim Tarihi: 30.03.2020).
56. Farmers Help Fight Coronavirus in Spain. <https://www.oliveoiltimes.com/world/farmers-help-fight-coronavirus-in-spain/80723> (Erişim Tarihi: 30.03.2020).
57. Overview: Global impact of Corona virus on fresh produce markets. <https://www.hortidaily.com/article/9200856/overview-global-impact-of-corona-virus-on-fresh-produce-markets/> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
58. The Effects of COVID-19 Will Ripple through Food Systems. <https://www.scientificamerican.com/article/the-effects-of-COVID-19-will-ripple-through-food-systems/> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
59. Covid-19 (Novel Coronavirus Disease) Information. <https://agr.wa.gov/about-wsda/news-and-media-relations/COVID-19> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
60. Impact of COVID-19 on Agriculture. <https://www.fb.org/issues/impact-of-COVID-19-on-agriculture> (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
61. Iserson KV, Moskop JC. Triage in medicine, Part I: Concept, history and types. *Ann Emerg Med* 2007, 49(3):275-81.
62. Beauchamp TL, Childress JE, Principles of Biomedical Ethics (Fifth Edition), Oxford University Press, 2001, 12.
63. Swiss Academy of Medical Sciences. COVID-19 pandemic: triage for intensive-care treatment under resource scarcity. *Swiss Med Wkly.* 2020;150:w20229;1-4.
64. The grim ethical dilemma of rationing medical care, explained. <https://www.vox.com/coronavirus-covid19/2020/3/31/21199721/coronavirus-covid-19-hospitals-triage-rationing-italy-new-york> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)
65. https://www.japantimes.co.jp/news/2020/03/23/world/science-health-world/emergency-triage-coronavirus-strains-hospitals/#.XowqI_kzaos (07.04.2020)
66. <https://www.radiologybusiness.com/topics/care-delivery/ultrasound-coronavirus-covid-19-x-ray-ct-scan-radiology> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)
67. <https://www.statnews.com/2020/03/10/covid-19-gets-bad-are-we-prepared-for-triage/> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)
68. Hanna TP, Evans GA, Booth CM. Cancer, COVID-19 and the precautionary principle: prioritizing treatment during a global pandemic. April 2020. *Nature Reviews; Clinical Oncology.*
69. Triage of Suspected COVID-19 Patients in non-US Health-care Settings. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/hcp/non-us-settings/sop-triage-prevent-transmission.html> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)
70. Türkiyede ücretsiz maske dağıtımı başladı. <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyede-%C3%BCcretsiz-maske-da%C4%9F%C4%B1t%C4%B1m%C4%B1-ba%C5%9Fad%C4%B1/a-53025684> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)